

ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՏՆՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԲԱՐԿՆՆ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայագիտության և ընդհանրապես պատմագիտության մեջ վաղուց ի վեր գրեթե արմատացած է այն տեսակետը, որ Մեծ Հայքի թագավորության արքունի քաղաք Փայտակարանը գտնվել է Արաքսի ձախափնյակում՝ Միլի գաղտում։ Որքան մեզ հայտնի է, ուսումնասիրողներից առաջինը գերմանացի նույնացնել Բայլականի հետ և ստուգաբանել նրա անունը. «Փայտակարան անունը հայկական կհնչի, բայց հայերենով չի մեկնվիր, վասնզի հայ. փայտ և կարան իմաստ չեն տար։ Տարակույս չկա, որ ծագումը հայկական չէ (կասպեա՞ն է)։ Արաքացիք անունս աղավաղելով՝ Ballaqān ձևը տվին անոր»¹։ Այս տեսակետը հետագայում պաշտպանել են Ն. Ադոնցը², Հ. Մանանդյանը³, Ե. Պախոմովը⁴, Ս. Երեմյանը⁵, Ս. Պետրոսյանը⁶ և ուրիշներ։ Փայտակարանի և Բայլականի համարժեքությունն ընդունել են նաև «Ադրբեջանի պատմություն» աշխատության հեղինակները, սակայն դա չեն հիմնավորել անհրաժեշտ փաստարկներով⁷։

Ե. Պախոմովի կարծիքով Փայտակարան և Բայլական քաղաքների անվանումների վերջավորությունների հնչյունաբանական համապատասխանությունը խոսում է դրանց նույնացման օգտին։ Ըստ նրա, Թալիշի տեղանվանացանկում, որի հետ պետք է աղերս ունենան Կուր և Արաքս գետերի ստորին հոսանքի տափաստանների տեղանունները, հաճախակի հանդիպում են «կարան», «կերան» վերջավորությունները, որոնք ունեն իրենց բարբառային «կառն» տարատեսակը։ Վերջինս արաբները կարող էին ընկալել որպես «կան»

1 Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 108։

2 Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1943, էջ 61։

3 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 311, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 149, 342։

4 Е. А. Пахомов, Пайтакаран—Байлакан—Орен-кала («Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, М.-Л., 1959, с. 15—32)։

5 С. Т. Еремян, Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов («Известия Арм. ФАН СССР», 1941, № 7, с. 34), Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 88։

6 Ս. Գ. Պետրոսյան, Թրակ-կիմերական էթնիկական տարրը Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում («Պատմա-բանասիրական հանգեա», 1979, № 1, էջ 194)։ Հեղինակի ասելով Վ. Մինորսկին իր «Հուդուդ ալ-Ալամ» աշխատության մեջ Փայտակարանը նույնացրել է Բայլականի հետ։ Իրականում նա գրում է. «Բայլականի ավերակները, որոնք կոչվում են Միլ-ի Բայլական (Միլլար), գտնվում են Շուշիից հարավ-արեւելք» («Hudūd al-'Alam, The Regions of the World, a Persian Geography 372 A. H.—982 A. D.», translated and explained by V. Minorsky, with the Preface by V. V. Barthold, London, 1970, p. 398)։

7 «История Азербайджана», т. 1, Баку, 1958, с. 78.

(երկար «ա»-ով) և, քանի որ հայերեն «պ»-ն և «փ»-ն արարենք կարող էին արտահայտել միայն «բ»-ի միջոցով (հայ. Պարտավ=արար. Բերդաս), ապա Փայտակարանի բարբառային Փայտակաոն ձևը արարենքի կողմից վերածվելու էր Բայդականի, որից էլ անմիջականորեն անցում էր կատարվելու Բայլական ձևին⁸:

Փայտակարան և Բայլական տեղանունների համարժեքությունը մի փոքր այլ ձևով է փորձում բացատրել Ս. Պետրոսյանը: Հստ նրա Փայտակառանը արաբա-պարսկական աղբյուրներում بيلقان — Baylakān կոչված քաղաքի անվան հայկական տարբերակն է: Հիմք ընդունելով $t > l$ հնչյունափոխությունը (Արտաւէտ = Արդարիւ, Кавказънъ = Կաղարջք, Շատ-գոմք = Շաղգոմք և այլն), նա գտնում է, որ Փայտակարան անունը տվել է *Phaylakāran տարբերակը, որը արարենքը ph (փ) հնչյունի բացակայությամբ պատճառով արտասանել են *Baylakāran (հմմտ. Փայաս, Փարխու, Փավկ տեղանունների արաբական Բայլաս, Բարխու, Բասվա ձևերը), իսկ ավելի ուշ՝ կրճատ Baylakān ձևով⁹:

Սկզբնաղբյուրներում բազմիցս հիշատակվող Բայլական քաղաքը, որի համար առաջարկվել են մի շարք տեղագրություններ, ինչպես ցույց են տալիս պատմական ուսումնասիրություններն ու հնագիտական պեղումները, գտնվել է Օրեն-կալայում¹⁰, հետևաբար վերոհիշյալ հեղինակների կարծիքով Փայտակարանն էլ պետք է տեղադրել Միլի դաշտում՝ Օրեն-կալա քաղաքատեղիում:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Փայտակարանի և Բայլականի համարժեքությունն իրողություն է և նոր պայացույցների կարիք չի զգում, սակայն մի շարք ուսումնասիրողներ, հենվելով սկզբնաղբյուրների կցկտուր տեղեկու-

⁸ «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 19.

⁹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 1, էջ 194:

¹⁰ Մ. Բարխուդարյանի կարծիքով Բելուկան (Բայլական) ավերակ քաղաքատեղին գտնվել է Գարգար (Կարկառ) գետի ձախ կողմում և կոչվել է Բայլթ («Արցախ», Բագու, 1895, էջ 28): Հեղինակը ծանոթ է Օրեն-կալային (էօրան դալա) և այն կոչում է նաև Միլին քաղաք, սակայն անտեղյակ է նրա պատմական անցյալին (էջ 27): Ն. Կարաուկովն իր կազմած քարտեզում Բայլականը տեղադրել է Կուր և Նրասխ գետերի ջրկիցից մի փոքր արևմուտք՝ Նրասխի ափին (Н. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, отд. I; вып. XXIX, 1901, с. 67, пр. 59):

Բայլականի ավերակներն Օրեն-կալա քաղաքատեղիի հետ նույնացնելու ավանդույթն անգամ XIX դ. սկզբներին պահպանվել էր Միլի դաշտի բոլորների հիշողության մեջ: Ա. Բակիխանովը Բայլականը (=Բիլլազան) կապում էր Օրեն-կալայից 2—3 կմ հեռավորության վրա գտնվող մինարեթների մնացորդների հետ և նշում, որ Բայլականն այդ պատճառով հասարակ ժողովրդի կողմից կոչվում է Միլլար, այսինքն սյուններ («Гюлистан—Ирам», Баку, 1926, с. 66): Բայլականը Միլի մինարեթների կամ Գյավուր-արխի հետ են կապել Ա. Ումանցը, Վ. Բեդենովը, Ն. Տորոպովը, Ն. Խանիկովը, Մ. Գերսևանովը, Ն. Զյալիցը, Ս. Վայսենհոֆը, է. Ռեսերը, Վ. Մինորսկին, Ի. Մեսչերինովը, Ե. Պախոմովը, Ա. Ինասենը և ուրիշներ (մանրամասն տե՛ս Ե. А. Пахомов, Пайтакаран—Байлакан—Орен-кала; А. А. Иессен, Городище Орен-кала («Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 15—32, 33—50); А. А. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи («Материалы и исследования по археологии СССР», № 125, М.-Л., 1965, с. 32—35):

թյունների վրա, Փայտակարանը տեղադրել են այլ վայրերում: Այսպես, Ղ. Ինճիճյանը գտնում էր, որ Փայտակարան քաղաքը դառնվել է Աղվանքի և Կասպից ծովի կողմերում¹¹: Ավելի որոշակի է Ղ. Ալիշանի տեղադրությունը: Ելնելով «Մղոնաշափքի» տեղեկություններից, նա փորձում է Փայտակարանը տեղադրել Կասպից ծովից և Վարդանակերտից հավասար հեռավորության վրա, ներկայիս Սալիանի մերձակայքում, որտեղ հին քաղաքի ավերակներ կան¹²: Ս. Զալալյանցը, դժվար է ասել, թե ինչի հիման վրա, Փայտակարանը տեղադրել է Լենքորան քաղաքի տեղում¹³: Մ. Բարսեղարյանը հետևում է Ղ. Ալիշանին և Փայտակարանը տեղադրում Սալիանի տեղում¹⁴: Դեռևս 1957 թ. Ա. Իսսսենը կասկած էր հայտնել Փայտակարանը Բայլականի հետ նույնացնելու ու Օրեն-կալայում տեղադրվելու մասին և փորձել էր խնդրո առարկա քաղաքը տեղադրել Ժղանովի շրջանի ներկայիս Թաղաքենդ գյուղի տեղում¹⁵, 1959 թ. լույս տեսած «Օրեն-կալա քաղաքատեղին» հոդվածում նա ավելի որոշակիացրել է իր տեսակետը, նշելով, որ Օրեն-կալայում III—V դդ. հնագիտական նյութ չի հայտնաբերվել և նախնական դիտարկումներով Փայտակարանը պետք է գտնվեր Օրեն-կալայից 8 կմ հարավ-արևելք, ներկայիս Թաղաքենդի տեղում, որտեղ հայտնաբերվել են I—V (կամ VI) դդ. իրեր: Սակայն նույն ժողովածուում, որտեղ լույս էր ընծայվել նրա վերոհիշյալ հոդվածը, Ա. Իսսսենը, անդրադառնալով Ե. Պախոմովի կողմից Փայտակարանը Բայլականի հետ նույնացվելուն, գրել է, որ այն նշանակալից հավանականություն ձեռք կբերի Օրեն-կալայում III—V դդ. շերտեր հայտնաբերելու դեպքում¹⁶: Փայտակարանի տեղադրությանն Ա. Իսսսենն անդրադարձել է մեկ անգամ և՛ Օրեն-կալայի 1956—1960 թթ. պեղումներից հետո: Բազմամյա պեղումներն այդպես էլ Օրեն-կալայում IV դ. կուլտուրական շերտ չհայտնաբերեցին՝ ամենաուշագիր և մշտական զննության պայմաններում: Ողջ թվագրվող նյութը վերաբերում էր VI դ. ոչ վաղ ընկած ժամանակահատվածին, ուստի Ա. Իսսսենը գտնում էր, որ Բայլականի իրոք պետք է կառուցված լինի պարսից Կավատ I արքայի (488—531) օրոք և բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ Փայտակարանը գտնվել է Թաղաքենդի քաղաքատեղիում¹⁷: Ա. Իսսսենի այս տեղադրությունն ընդունելի է համարել Կ. Տրեվերը, որի կարծիքով հնագիտական պեղումները հաստատեցին գրավոր աղբյուրների այն վկայությունը, որ Բայլականը հիմնադրվել է պարսից Կավատ I արքայի կողմից՝ V դ. վերջին¹⁸: Թ. Հակոբյանի կարծիքով Փայտակարանը պետք է տեղադրել Կասպից ծովից արևմուտք՝ Կուր և Երասխ գետերի

11 Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրություն հին Հայաստանից, Վենետիկ, 1822, էջ 326:

12 Ղ. Ալիշան, Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, § 188, էջ 92:

13 Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Թիֆլիս, 1858, էջ 266:

14 Մ. Բարսեղարյան, Աղոսանից երկիր և դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 75, 104:

15 А. А. Иессен, Новые данные по работам оренкалинской экспедиции («Материалы по истории Азербайджана», т. II, Баку, 1957, с. 27—28).

16 «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 47, 11.

17 «Материалы и исследования по археологии СССР», № 125, с. 32—34.

18 К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н. э.—VII в. н. э.), М.—Л., 1959, с. 265—266.

գետաբերանների շրջանում¹⁹։ Փայտակարան քաղաքի ամեն մի տեղադրություն Նրասխից հյուսիս՝ Օրեն-կալայում, կամ որևէ այլ վայրում, հիմք ընդունելով «Աշխարհացոյցի» տեղեկությունները, Բ. Ուլուբաբյանն անընդունելի է համարում²⁰։

Հարցի պատմության քննությունից դժվար չէ համոզվել, որ Փայտակարան քաղաքի տեղադրությունն այսօր նույնքան անորոշ է, որքան XIX դ. սկզբներին։ Նրա ճիշտ տեղորոշումը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն պատմա-աշխարհագրական մի շարք կնճռոտ հարցեր մեկնաբանելու, այլև IV—V դդ. քաղաքական պատմությունը ուսումնասիրելու համար։

Այժմ տեսնենք, թե ինչ են հաղորդում սկզբնաղբյուրները Փայտակարան քաղաքի մասին և փորձենք դրանց հիման վրա որոշել նրա տեղադրությունը։ Փայտակարան քաղաքի ամենահին հիշատակությունը պահպանվել է Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոցի» մեջ։ Անդրադառնալով քրիստոնեության ծավալմանն ու տարածմանը, նա գրում է. «Եւ այսպէս ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս, ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աւետարանութեանն. ի Սատաղացոց քաղաքէն մինչև առ աշխարհաւն խաղտեաց, մինչև առ Կաղարջօք, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ասորւոց առ Նոր Շիրական երկրան, և առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահքր-Տան իշխանին, մինչև յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր զաւետարանութիւնն իւր»²¹։ Չնայած հիշատակության անորոշությանը, պարզ երևում է, որ Փայտակարանը գտնվել է Մեծ Հայքի Թագավորության ծայր արևելքում և եղել է արքունի քաղաք։ Եթե ընդունենք, որ «մինչ» նախդիրը վերաբերում է ոչ միայն Կասպիին, այլև Փայտակարանին, ապա կարելի է ենթադրել, որ վերջինս գտնվել է Կասպից աշխարհում, հանգամանք, որը հաստատվում է մյուս սկզբնաղբյուրներով։

Փայտակարան քաղաքի՝ հայոց Թագավորության հեռավոր ծայրամասում գտնվելու մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Զենոն Գլաղը։ Գրիգոր Լուսավորիչը, մկրտելով Կուռուս ավանի բնակիչներին, փորձում է քրիստոնեացնել նաև քրմերին և նրանց զավակներին, սակայն «...նոքա ոչ առնուին յանձն, այլ ասեն ցիշխանսն. զայս ի միտ առէք, որ թէ ապրիմք՝ չոխարէն հատուցանեմք ձեզ, և թէ մեռանիմք, աստուածքն հատուցանեն զվրէժ մեր։ Եւ լուեալ զայս իշխանն Անկեղ տանն, ետ հրաման գերծել զգէսս նոցա և խաղացուցանել զնոսա ի Փայտակարան քաղաք ի տուն բանտին արս նւլ»²²։

19 Բ. Ու. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուղեգծեր), Երևան, 1968, էջ 252։

20 Բ. Ուլուբաբյան, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ (Բանբեր Երևանի համալսարանի), 1971, № 1, էջ 177—178)։

21 «Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909, էջ 439—440, Ագաթանգեղոսի ձեռագրերից մեկում քաղաքի անունը հանդիպում է Փայտարական սխալ գրությամբ (այս և հետագա բնագրային ընդգծումները մերն են—Բ. Հ.)։

22 Զովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատութեամբ և առաջարկով պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 107։

Փայտակարանը, ինչպես հստակորեն նրկում է այս երկու վկայությունից, Մեծ Հայքի թագավորության ժայր արևելքում եղել է կարևոր հենակետ և արքունի բանտ:

IV դ. 10—30-ական թվականներին Փայտակարան քաղաքը լայնորեն ներառնվում է քաղաքական իրադարձությունների ոլորտը: Դեռևս Տրդատ III-ի օրոք, բրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց շատ շանցած, Փայտակարան քաղաքի վերակացուները հայոց թագավորության հյուսիս-արևելյան կողմերի գործակալների հետ մեկտեղ դիմում են հայոց թագավորին, խնդրելով բրիստոնեական վարդապետությունը բարոգելու և տարածելու համար Հայոց արևելից կողմերն ուղարկել Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից որևէ մեկին: «...գործակալք կողմանցն արևելից հիւսիսոյ, վերակացուք հեռաւոր քաղաքին, որ կոչի Փայտակարան՝ ասեն ցարքայ. «Եթէ կամիցիս ուղղութեամբ վարել կողմանցն այնոցիկ ըստ այսմ հաւատոյ՝ առաքեա նոցա եպիսկոպոսի զաւակէ սրբոյն Գրիգորի, զի յոյժ փափագելով խնդրեն. և զիտեմք հաւաստի, թէ ի հռչակեալ անուանէն Գրիգորի՝ ականածեսցեն և ի նորին զաւակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի»²³: Մեծ կարևորություն տալով Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան երկրամասներին, որպես կովկասյան լեռնականների հնարավոր հարձակումներից պաշտպանվելու առաջին բնագծի, Տրդատ III-ը արևելք է ուղարկում Գրիգոր Լուսավորչի թոռ, Վրթանեսի ավագ որդի, 15-ամյա եպիսկոպոս Գրիգորիսին՝ Սանատրուկ Արշակունու հետ միասին²⁴, որոնց առաքելության հետ հայոց արքունիքը որոշակի քաղաքական խնդիրներ էր հետապնդում: Պատանի Գրիգորիսը, անջուշտ, նշանակվել էր ոչ միայն Հայոց հյուսիս-արևելյան կողմերի եպիսկոպոս, այլև ստացել Վրաց և Աղվանից (=Մազքթաց) աշխարհների կաթողիկոսությունը²⁵: Սակայն Կուրի ձախափնյակում նրա գործունեությունը Տրդատի մահից հետո ավառտվեց անհաջողությամբ, որը պայմանավորված էր նաև Սանատրուկ Արշակունու դավաճանական վարքագծով: Պատանի կաթողիկոսը մազքթաց Սանեսան թագավորի հրամանով սպանվեց Կասպից ծովի ափին գտնվող Վատնյան դաշտում, իսկ Սանատրուկը, օգտվելով ստեղծված քաղաքական անկայուն վիճակից, տիրացավ իր կառավարչությանը հանձնված Փայտակարան քաղաքին և իրեն թագավոր հռչակեց, նպատակ ունենալով տիրել ողջ Մեծ Հայքին: «Իսկ Սանատրուկ թագ կապեալ ինքեան՝ ունի զքաղաքն Փայտակարան. զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումս Հայոց»²⁶: Տրդատ III-ին հաջորդած Խոսրով Կողակը կազմակերպեց պատժիչ արշավանք դեպի Փայտակարան, որին մասնակցում էին նաև հռոմեական զորքերը՝ Անտիոքոս

23 Մ Ո Վ Ս Ի Ս Ի Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ Ը Ո Յ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեւելեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 259: Ս. Պետրոսյանը Պատմահոր այս վկայությունը համարում է ապացույց՝ Փայտակարան քաղաքի լուսափնյակում գտնվելու վերաբերյալ, քանի որ Մ. Խորենացին Փայտակարան քաղաքի վերակացուներին կոչում է հյուսիս-արևելյան կողմերի գործակալներ (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1979, № 1, էջ 194): Անտիկ աշխարհի աշխարհագրագետների պատկերացմամբ Հայաստանի արևելքը իրականի հետ համեմատած դեպի հյուսիս էր գտնվում և Փայտակարանը նրափնյակում ևս հյուսիս-արևելք էր ընկած:

24 Մ Ո Վ Ս Ի Ս Ի Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ Ը Ո Յ, էջ 259:

25 Մ Ո Վ Ս Ի Ս Ի Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ Ը Ո Յ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832, էջ 10, 13:

26 Մ Ո Վ Ս Ի Ս Ի Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ Ը Ո Յ, էջ 280:

զորավարի գլխավորությամբ: Պատմահայրը, անդրադառնալով դրան, հայտնում է հետևյալը. «[Անտիոքոս զորավարը]... առեալ ընդ իւր զՄիհրան և զԲագարատ, զօրօք իւրեանց, և միահամուռ ամենայն յունականօքն խաղայ ի վերայ Սանատրուկոյ: Իսկ նորա պարսկական զօրօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան՝ ինքն առ արքայն Շապուհ փութացեալ անկանի, հանդերձ Աղուանից նախարարօք: Զոր տեսեալ Անտիոքայ, եթէ ոչ ի հնազանդութիւն խաղաղութեան նուաճեցան՝ հրաման տայ առիւ զիշխանութիւն պառակտելոցն նուազեցուցանել. և իւր ժողովեալ զհարկն՝ առ Վալսր գնայ»²⁷: Ինչպես տեսնում ենք, Փայտակարանը հիշյալ իրադարձությունների ժամանակ հանդես է գալիս որպէս հայոց թագավորության հեռավոր արեւելքում կարևոր կենտրոն, կառավարվում էր մի քանի արքունի վերակացունների կողմից և մեծ դեր էր կատարում երկրի հյուսիս-արևելյան սահմանագլխի պաշտպանության գործում: Մազքթաց Սանեսան թագավորի ավերիչ արշավանքի ժամանակ, որ տեղի ունեցաւ հավանաբար 331/332 թ.²⁸, Փայտակարանը չի հիշատակվում:

Վերահիշյալ անցքերին անդրադարձել են նաև Մ. Կաղանկատվացին և Կ. Գանձակեցին, սակայն նրանք տվյալներն ամբողջությամբ քաղել են կամ Պատմահայրից, կամ Փավստոս Բուզանդից, դրանք ենթարկելով անձանաչելիության աստիճանի փոփոխությունների: Ավելորդ թյուրիմացությունների տեղիք չտալու համար անհրաժեշտ ենք գտնում մեջ բերելու նաև նրանց հաղորդումները: Մ. Կաղանկատվացին գրում է. «Բնկ ի վախճանիլն Տրդատայ՝ Սանատրուկ ոմն թագաւորեաց Աղուանից ի Փայտակարան քաղաքի և եկաց զիմալաց Հայոց: Եւ խոսրովայ որդւոյ Տրդատայ ածեալ զԱնտիոքոս յունական զօրօքն և հրաքարատ արեւտեայ հնդիւն, և զՄիհրան Կալաց բղեալիս, այսոքիւք ամենեքումք միաբանեալ խաղայ ի վերայ Աղուանից: Աճապարէ Սանատրուկ զօրօքն Աղուանից և գնայ առ Շապուհ արքայ Պարսից՝ թողով ըօր բազում ի քաղաքին Փայտակարան: Եւ Անտիոքոս առեալ աւար բազում և զհարկն արքունի՝ դառնայ առ կայսրն: Եւ գտեալ ժամ պարապ Սանատրուկայ՝ հրամանաւ Շապուհ ժողովէ ղզօրս Աղուանից թուով իբրև երեսուն հազար և արշավէ ի միջոցս Հայոց: Եւ զօրագլուխ ոմն անարի հսկայ ի տիգաւորացն վառեալ թաղու կաճեայ՝ շահատակէր ի մէջ պատերազմին առ Օշական առապարաւ. եթէ զինուր հարկանէին՝ ոչ գործէր, այլ ճախր առնոր: Յայնժամ քաջն Վահան Ամատունի՝ նայեցեալ ի կաթուղիկէն, ասաց՝ օղնեա ինձ և ուղղեալ զնիզակն՝ ընդ գաւակ ձիոյն յերկիր կործանէր ղահագին վիրագն»²⁹: Հուանցիկ համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Մ. Կաղանկատվացին, տուրք տալով Արցախի տիրակալներին տեղայնական ձգտումներին և ուշ շրջանի վարչական հասկացություններին, Պատմահայր տեղեկություններն իր հայեցողությամբ «սրբագրել» է: Այսպես, ամբողջությամբ Մ. Կաղանկատվացու ստեղծագործությունն է այն իրողությունը, որ Սանատրուկն իշխել է Աղվանքում, Փայտակարան քաղաքում, և «եկաց դիմակաց

²⁷ Նույն տեղում, էջ 262—263:

²⁸ Մանրամասն տե՛ս Բաբելեն Հարությունյան, Մազքթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը Հայաստան (ՀՍՍՀ ԳԱ «Երաբեր հասարակական գիտություններ», 1981, № 6, էջ 65—78):

²⁹ «Մ ո վ ս ի ս ի Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ջ ի ո յ Պ ա տ մ ո թ ի ն Ա ղ ու ա ն ի ջ ա շ խ ա ր հ ի », Թ ի ֆ լ ի ս, 1912, էջ 37—38:

Հայոց»³⁰ Փայտակարանը երբեք Աղվանքի մաս չի կազմել, իսկ Սանատրուկն էլ ոչ միայն Հայոց թագավորի դեմ դուրս եկավ, այլև փորձում էր տիրել հայոց թագավորությանը։ Մ. Խորենացին Անտիոքոսի հայ-հռոմեական բանակների նպատակակետը համարում է Փայտակարան քաղաքը, սակայն Մ. Կաղանկատվացին իր հայեցողությամբ այն դարձրել է Աղվանք («ի վերայ Աղուանից»), և Սանատրուկին է վերագրում հյուսիսականների արշավանքը։ Եվ այդ այն դեպքում, երբ Պատմահայրը պարզորոշ գրում է, որ կողմասյան լեռնականները հարձակվեցին Սանատրուկի հորդորանքով։ Եվ, վերջապես, կարծում ենք, որ ընայած Պատմահոր և Մ. Կաղանկատվացու երկերում Սանեսյան անվան բացակայությանը, նրա անձը հիշվում է վերջիններիս կողմից՝ հանձնի նիդակավորների զորագլուխ հսկայի, որին սպանեց քաջ Վահան Ամատունին։

Պատմահոր տեղեկությունները նոր «իմաստավորում» են ստացել Կ. Գանձակեցու երկում։ Նա գրում է. «Բայց Սանատրուկ, որ կողմանցն Աղուանից վերակացու կարգեալ էր ի Տրդատայ, իբրև լուաւ զմահ նորա, սպանանէ զսուրբն Գրիգորիս, զորդին Վրթանիսի, զեղբայր Յուսկանն՝ կապեալ զնա դագույ ամեհի ձիոյ ի դաշտին Վատնեան, և ինքն երթայ առ Շապուհ արքա պարսից, և ընդունի զձե թագաւորութեան, հատուածէ զաշխարհն ի Խոսրովայ»³¹։ Ազդվելով ուշ շրջանի վարչական պատկերացումներից, նա Սանատրուկին համարում է Աղուանից կողմերի վերակացու, որը, իրեն թագավոր հռչակելով, հատվածվել է Խոսրովի թագավորությունից։

Փ. Բուզանդի հաղորդման համաձայն հայ-պարսկական պատերազմների ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը կենաց և մահու պայքարի էր ելել պարսից զավթիչների դեմ, Արշակ II-ի դեմ ապստամբեց Կաղբից աշխարհը³², որի կառնում էր գտնվում Փայտակարան քաղաքը։ Սակայն, շատ չանցած՝ Պապ թագավորի գահակալության շրջանում, հայկական բանակը Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ճնշեց անջատողական շարժումը Կասպքում և երկրամասի կառավարումը հանձնեց արքունի գործակալներին ու վերակացուներին։ Փ. Բուզանդի վկայությամբ, «Ապա խնդրէր զվրէժն մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկրէն Պարսից և ի Փայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի և նորա նշկահեցին ստեցին արքային Հայոց։ Հասեալ, զբազումս ի նոցանէ գլխով սպատուհաս առնէր սպարապետն զօրավարն Մուշեղ. զբազումս ի նոցանէ գերէր, և զմնացորդսն ի հարկի կացուցանէր. և առնոյր պանդանդս ի նոցանէն, և անդ ոստիկանս վերակացուս թողոյր»³²։

387 թ. Մեծ Հայքի թագավորությունը բաժանվեց Հռոմի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև։ Դատելով «Գահնամակի» տվյալներից, Կասպքը շարունակում էր գտնվել արևելահայկական թագավորության մեջ, չնայած երկրի այլ մասերում Մեծ Հայքից խլվել էին մի շարք գավառներ։ 388 թ. Խոսրով IV-ի ջլնքերով տեղի ունեցավ Մեծ Հայքի արևելյան և արևմտյան հատվածների միավորումը։ Ելնելով սկզբնաղբյուրների ընձեռած հնարավորություններից, կարելի է ենթադրել, որ Կասպքը շարունակում էր գտնվել հայոց թա-

³⁰ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ճ ի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մեխիթ-Օհանյանի, Երևան, 1961, էջ 16—17։

³¹ Փ ա վ ս տ ո ս Բ ու զ ա ն դ, էջ 160։

³² Նույն տեղում, էջ 210—211։

գավորության մեջ³³, 408 թ. Հռոմը և Պարսկաստանը վերականգնեցին 387 թ. քաղաքական կացությունը, իսկ 428 թ. պարսից արքունիքի կողմից արևելահայկական թագավորության վերացումից հետո, երբ երկիրը վերածվեց մարզպանության, կասպը անշատվեց Հայքից և միացվեց Ատրպատականին: Պարսիկները քաջ գիտակցում էին փայտակարանի ռազմաստրատեգիական նշանակությունը և շուտով քաղաքը վերածվեց կարևոր ռազմական հենակետի՝ Սասանյան տերության հյուսիս-արևմտյան սահմանագլխին: Ամրանալով փայտակարանում, պարսիկներն իրենց ռազմական ներկայությունն ապահովեցին այսրկովկասյան բոլոր երկրներում: Հայտնի է, որ 450—451 թթ. ապստամբության ժամանակ պարսից զինված ուժերը, հենակետ ունենալով փայտակարանը, մարտական գործողություններ էին ձեռնարկում հայերի և աղվանների դեմ: Այդ մասին Եղիշեն գրում է. «Հասնալ մերձ ի սահմանս Հայոց՝ մտանէր (Միհրնեբսեհ—Բ. Հ.) ի քաղաքն Փայտակարան, և զգօսն ամենայն սփռէր տաւածանէր շուրջ զքաղաքան առ ի զգուշութիւն պատրաստութեան իւրոյ շարահնար խորհրդոցն: Եւ յամուս ուրջն մտնալ հին վիշապն շարաքոյն, և բազում կեղծաւորութեամբ զինքն թաքուցանելով յաներկիւղութիւն, հեռաւորացն անագին ձայնիւ սաստէր. և ի մերձավորսն իբրեւ զօծ սողալով փշէր: Սա էր իշխան և հրամանատար ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում անունն էր Միհրնեբսեհ, և չէր ոք ամենևին որ իշխէր ըստ ձեռն նորա ելանել»³⁴: Այս նույն դեպքերի կապակցությամբ Ղ. Փարպեցին գրում է, որ փայտակարանից պարսիկները հարձակվել էին Աղվանքի, այնուհետև Հայաստանի վրա. «...Միհրնեբսեհ Արեաց հազարապետ եկելալ ի Փայտակարան քաղաք՝ գունդ կազմէ և ընդ Աղուանս արձակէ ի Հայոս. զոր և Աղուանից ազատքն, որ ուխտակիցք էին Հայոց՝ ստեպ փութացուցանէին հասանել առ ինքեանս և անդէն յԱղուանս ի դիմի հարկանել նոցա պատերազմաւ»³⁵, Ղ. Փարպեցու այս տեղեկության մեջ արժեքավոր է այն հանգամանքը, որ փայտակարանը V դ. կեսերին վարչականորեն չէր մտնում ո՛չ Աղվանքի, և ոչ էլ Հայկական մարզպանության մեջ. իրողություն, որ կարևոր նշանակություն ունի քաղաքի տեղադրման համար:

Փայտակարան աշխարհի և Փայտակարան քաղաքի վարչական կացության վերաբերյալ տեղեկություններ է պարունակում Սեբեոսի աշխատությունը: Անդրադառնալով Սյունիքը 571 թ. Ատրպատականի շահմարության մեջ մտցնելու խնդրին, նա գրում է. «Յայնժամ յառաջ քան զայս ապստամբնալ ի բաց եկաց ի Հայոց անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խնդրեաց ի խոսրովայ յարքայէն Պարսից, զի տարցեն զգիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դրւնայ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի շահմար Ատրպատականի, զի մի ևս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա: Եւ կա-

33 Բ. Հ. Լարոթյունյան, «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, № 2, էջ 57—74):

34 «Ենդ ի շէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 88: Փայտակարան քաղաքի մեկ հիշատակություն ևս տե՛ս էջ 95:

35 «Դա զարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904, էջ 63:

տարէր հրամանն»³⁶, ինչպես տեսնում ենք, Փայտակարան քաղաքը, ուստի և Փայտակարան աշխարհը, մտնում էր Ատրպատականի մեջ և վարչականորեն ոչ մի կապ չունէր Աղվանքի հետ: Ինչ վերաբերում է Սյունյաց Վահան իշխանի՝ Հայկական մարզպանությունից իր տիրույթները հանելու և Ատրպատականի մեջ մտցնելու քաղաքականությանը, ապա այն պարսից արքունիքի կողմից Սյունյաց իշխանությանը սիրաշահելու, Սյունյաց իշխանների դիրքը՝ Այսրկովկասում ուժեղացնելու միջոցով պարսկական տիրապետությունն ամրապնդելու քաղաքական ծրագրի արտահայտություններից էր: Այլ խոսքով, այն ոչ այնքան Վահան իշխանի նախաձեռնությունն էր, ինչպես սխալմամբ կարելի է եզրակացնել այս տեղեկությունից, այլ պարսից արքունիքի՝ հեռավոր նպատակներ հետապնդող նպատակասլաց քաղաքականության կիրառումներից մեկը: Խաղաղով Սյունյաց ու Մամիկոնյան իշխանների քաղաքական հակամարտության վրա և խրախուսելով առաջինների տիրապենչ ձգտումները, պարսից արքունիքը կարողացավ Սյունյաց իշխանությանը ժամանակավորապես կտրել համահայկական դիմագրավական ճակատից և վերածել պարսից քաղաքականության գործիքի: Իսկ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն ու ավատատիրական հարաբերությունների խորացումը լուրջ նպաստում էին դրան: Ինչ վերաբերում է զգի մի ևս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա» արտահայտությանը, ապա այն ոչ թե վկայում է սյունեցիների ոչ լրիվ հայանալու և հարավային աղվանների ցեղախմբերին մերձավոր լինելու մասին, ինչպես ձգտում է հասկանալ Ծ. Պախոմովը³⁷, այլ Սյունիքը՝ որպես ուժեղ իշխանություն, Հայկական մարզպանությունից հանելու և առանձին վարչական շրջան ստեղծելու ձգտման մասին:

Նկարագրելով Հերակլ կայսեր 623 թ. արշավանքը, Սեբեոսը մեկ անգամ ևս հիշատակում է Փայտակարանի մասին, սակայն նրա շարադրանքից դժվար է կռահել, թե խոսքը Փայտակարան աշխարհի, թե՞ Փայտակարան քաղաքի մասին է: Նա գրում է. «Իսկ զարն Պարսից փութանակի հասանէին ի Մրժուին: Ազդ լինի Երակլի կայսեր, եթէ եկն Խոռեամ ի Մրժուին. առնու զզարս իւր և գերութին, և դռնայ առ ամուր աշխարհաւն Մարաց. զայ հասանէ ի Փայտակարան: Ազդ եղև Խոսրովու, եթէ դարձաւ Երակլոս և եհաւ ի Փայտակարան, և կամի ընդ Աղուանս անցանել ի Վիրս»³⁸: Նույն դեպքերի մասին հաղորդում է նաև Ասողիկը, որն ամենայն հավանականությամբ օգտվել է Սեբեոսից: Դժվար է ասել, նա ձեռքի տակ ունեցե՞լ է այլ աղբյուրներ, թե՞ ոչ, սակայն Փայտակարանը նրա մոտ հանդես է գալիս որպես քաղաք. «Յաւարի առեալ (Հերակլ—Բ. Հ.) զաշխարհն Պարսից՝ դռնայ ընդ Մարս. զայ հասանէ ի Փայտակարան, յաշխարհն Կասպից, բանակի ի Տիգրանակերտ աւանի»³⁹, Հավանաբար, իրավացի է Ծ. Պախոմովը, գտնելով, որ Փայտակարանը քաղաք համարելը և այն Կասպից երկրում դնելն ավելի շուտ Ասողիկի ան-

³⁶ «Ս ե բ ե ո ս ի ե պ ի ս կ ո պ ո ս ի Պ ա տ մ ո թ ի ն», բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանի և ժանթութեամբք ի ձեռն Ս ա. Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ց, Երևան, 1939, էջ 27:

³⁷ «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 17.

³⁸ Ս ե բ ե ո ս, էջ 93:

³⁹ «Ս ա ե փ ա ն ո ս ի Տ ա ր ը ն ց ո յ Ա ս ո ղ կ ա ն Պ ա տ մ ո թ ի ն տ ի ե դ ր ա կ ա ն», Պ ե-տերբուրգ, 1885, էջ 115:

Հիմն ենթադրության արդյունքն է⁴⁰։ Սերենոսի վկայությունը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ Փայտակարանը վարչականորեն չի մտել Աղվանքի մարզպանության մեջ, հանգամանք, որը բացառում է Փայտակարանի նույնացումը Բայլականի-հետ⁴¹։

Ասողիկի մեկ այլ հաղորդման համաձայն VII դ. սկզբին Աղուանից կաթողիկոսը, ի թիվս այլ եպիսկոպոսների, քաղաքների ավազների և իշխանների, որոնք «Հունաց կողմերից» եկել էին ծառայելու պարսից թագավորին, գտնվել է Փայտակարանում՝ արքունի դռանը. «Իսկ որք զՔաղկեդոնին ի վերիոյ և Աղուանից կաթողիկոսն, որ էր ի Փայտակարան, ի դրան արքունի և այլք ոմանք եպիսկոպոսունք և երիցունք քաղաքաց, որ ի Յունաց կողմանէ, և իշխանք, որք եկեալ էին ի ծառայութիւն թագաւորին Պարսից, որոց զաւիարն իսկ հրամայեաց տալ»⁴²։ Զմտնելով կրոնադավանաբանական և քաղաքական խնդիրների քննության մեջ, նշենք, որ այս դեպքում ևս խոսքը Փայտակարան քաղաքի մասին է, սակայն սխալվում է Ս. Պախումովը, երբ գրում է, թե VII դ. սկզբին Փայտակարանում էր արքունիքը և քաղկեդոնականությանը հարած աղվանից կաթողիկոսը գտնվում էր այնտեղ⁴³։ Անգամ այս մեջբերման փոքրիշատե ուսումնասիրությունը բացառում է այդ տեսակետը։ Նախ, պարսից թագավորին ծառայելու եկած իշխաններն ու քաղաքների երեցները, ինչպես նաև եպիսկոպոսները, բնավ կարիք չունեին գալու մի քաղաք, որն իբր գտնվում էր աղվանից թագավորի իշխանության ներքո։ Երկրորդ, Փայտակարանի արքունիքի ներքո պիտի հասկանալ Պարսից փոխարքայությունը, որի վրա, հավանաբար, դրված էր այսրկովկասյան երկրների հետ քաղաքական հարաբերություններ հաստատելու և նրանց պարսկական իշխանության տակ պահելու խնդիրը։ Համենայն դեպս, այս տեղեկությունն ամբողջությամբ բացառում է Փայտակարանի Աղվանքի մեջ գտնվելու վարկածը։

Փայտակարան քաղաքը հանդիպում է Միխայել Ասորու «Ժամանակագրության» մեջ՝ կապված խազարական խաքանի Այսրկովկաս կատարած արշավանքի հետ, որը տեղի է ունեցել 626—628 թթ. ընթացքում։ Պատմիչը խաքանին է վերագրում «...ես նույնպես պատճառներ ունեմ փայտակարան գնալու, որպեսզի կործանեմ այդ քաղաքը»⁴⁴ խոսքերը, որոնք, մեր կարծիքով, անուղղակի արձագանքն են Փայտակարանի՝ անմիջապես պարսկական տիրութենների մեջ գտնվելու։ Այլ խոսքով՝ Հերակլ կայսեր դաշնակիցը, որը պարտավորվել էր մարտնչել ընդհանուր թշնամու՝ Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, իր պարտքն էր համարում հարված հասցնել առաջին հերթին պարսից զորքերի կարևոր ռազմաքաղաքական հենակետ Փայտակարան քաղաքին։

Փայտակարանի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել «Աշխարհացոյցում» և «Մղոնաշափերում»։ Նախքան «Աշխարհացոյցի»

⁴⁰ «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 18.

⁴¹ Կ. Տրեվերը միանգամայն հիմնադրով, փորձում է սրբադրել Սերենոսին, որ իբր վերջինս սխալվել է Փայտակարանը Ատրպատականի մեջ ցույց տալով, քանի որ այն Աղվանքի մեջ էր (К. В. Тревер, *Узл. 223*),

⁴² Ասողիկ, էջ 96։

⁴³ «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 17.

⁴⁴ «Journal Asiatique», 4-e série, t. XIII, Paris, 1849, p. 317.

տեղեկություններին անցնելը, որոնք, մեր կարծիքով, Փայտակարան քաղաքի տեղադրության բանալին են, մեջ բերենք «Մղոնաշափքի» տվյալները. «ի նախնականէ յԱրտեւատ Մ. անտի ի Վարդանակերտ Շ. անտի ի Փայտակարան Կ. անտի ի ծովն Կասպից Կ»⁴⁵, ինչպես տեսնում ենք, «Մղոնաշափքը» Փայտակարանը տեղադրում է մի վայրում, որը հավասարապես է հեռացված Վարդանակերտից և Կասպից ծովից՝ 60 մղոն։ Եթե, իրոք, Վարդանակերտը գտնվում էր ներկայիս Ալդան կոչվող վայրում⁴⁶, որը միանգամայն հավանական է, եթե ոչ ճիշտ, ապա, որպես նախնական ելրակացություն կարելի է ընդունել, որ Փայտակարան քաղաքը գտնվել է Կասպից ծովի և Վարդանակերտի միջև, բնականաբար, Կուրից և Նրասխից հարավ, որը միանգամայն բացառում է Փայտակարանի նույնացումը Բայլականի հետ։

Այժմ տեսնենք, թե ինչ նոր նյութեր է տալիս «Աշխարհացոյցը»։ Մեծ Հայքի իրար սահմանակից Փայտակարան և Ուտիք աշխարհների մասին այնտեղ ասված է. «Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Նրասխաւ. գաւառս ունի երկոտասան, զոր այժմ Ատրպատական ունի. Հրաքոտպերոժ, Վարդանակերտ, Եւթնփորակեան բազինք, Ռոտիբաղա, Բաղանոտ, Առոսպիժան, Հանի, Աթլի, Բազաւան, Սպանդարանպերոժ, Որմզդպերոժ, Ալեւան։ Լինի ի նմա բամբակ անրաւ, և զարի ինքնաբոյս»⁴⁷։ «Ուտի առ մտից կայ Նրասխայ ընդ մէջ Արցախայ և Կուր դետոյ. ունի գաւառս զոր Աղուանք ունին՝ Եւթն. Արանոտ, Տոխ, Ռոսպաքեան, Աղուէ, Տուլքատակ, Գարդման, Շիկաշէն, Ուտի առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք։ Լինի ի նմա ձիթենի, վարընկենի և ի հաւուց՝ կատակ»⁴⁸, Եթե մենք ամենագուցն իսկ չափով «Աշխարհացոյցին» վստահում ենք որպես սկզբնաղբյուրի, ապա, ելնելով բերված տեղեկություններից, պետք է ընդունենք, որ Ուտիքը տարածվել է մինչև Նրասխ գետը, ուստի և վերջինս պետք է սահման հանդիսանար Ուտիքի և Փայտակարանի միջև, քանի որ այդ քաղաքը գտնվում էր Ուտիքից արևելք։ Եթե սկզբնաղբյուրների նախորդ տեղեկություններն անուղղակիորեն էին խոսում դրա օգտին,

⁴⁵ Ա. Գ. Արրա համայն, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 355, տե՛ս նաև 2. Մանան դյան, Նշվ. աշխ., հ. Բ, Բ մասի նյութեր, էջ 347։

⁴⁶ «Vartan (called by the Arabs Warthān) lay on the bank of the Araxes, now ruins of Altan» («Hudūd al-Ālam», p. 395).

⁴⁷ К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб., 1877, с. 19, տե՛ս նաև «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 350, «Աշխարհացոյց Մովսեսի ուրեմնացոյց», 1881, էջ 33։ Ակադ. Ս. Տ. Երեմյանի ուսումնասիրությունից հետո սույն հատվածը ստացել է հետևյալ տեսքը. «Մետասաներոզ [աշխարհ] Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Նրասխաւ. գաւառս ունի երկոտասան, զոր այժմ Ատրպատական ունի. Հրաքոտպերոժ, Վարդանակերտ, Եւթնփորակեան բազինք, Ռոտիբաղա [որ է] Բաղանոտ, Առոս-Պիժան, Հանի, Աթլի-Բազաւան, Սպանդարանպերոժ, Որմիղդպերոժ, Ալեւան։ Լինի ի նմա բամբակ անրաւ և զարի ինքնաբոյս» (Ս. Տ. Երեմյան, Նշվ. աշխ., էջ 109)։

⁴⁸ К. П. Патканов, Նշվ. աշխ., էջ 20, տե՛ս նաև՝ «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 350, «Աշխարհացոյց Մովսեսի խորենացոյց», էջ 33։ Ակադ. Ս. Տ. Երեմյանի ուսումնասիրությունից հետո բերված հատվածն ունի հետևյալ տեսքը. «Երկոտասաներոզ [աշխարհ] Ուտիք է, առ մտից կայ Նրասխայ ընդ մէջ Արցախայ և Կուր գետոյ. ունի գաւառս զոր [այժմ] Աղուանք ունին, Եւթն՝ Առանոտ, Տոխ, Ռոտ-Պարսեան, Աղուէ, Տուա քատակ, Գարդման, Շիկաշէն, Ուտի Առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք։ Լինի ի նմա ձիթենի, վարընկենի, և յամիկ, և ի հաւուց կատակ» (Ս. Տ. Երեմյան, Նշվ. աշխ., էջ 109)։

ապա «Աշխարհացոյցի» վկայութիւնը խիստ որոշակի է: Ուստի գեռու չդիմելով այլ փաստերի, որոնք ավելի որոշակի են, ստիպված ենք մերժել Փայտակարանը Բայլականի հետ նույնացնելու ամեն մի փորձ: Միանգամայն իրավացի է Բ. Ուլուրաբյանը, երբ գրում է, որ «Աշխարհացոյցի» մեջ Երասխը հարավային սահման է Ուտիքի, Արցախի և Սյունիքի համար: Հետեւապես, Երասխը միայն կարող էր լինել Փայտակարանի հյուսիսային սահմանը: Այստեղից էլ՝ սխալ է, երբ Փայտակարան քաղաքը (մարզի կենտրոնը) մինչև այժմ տեղադրվել է Կուրի ու Երասխի միջագետքում, և պատմաբաններից ու հնագետներից շատերն էլ անհիմն կերպով այն նույնացրել են Բայլականի (Օրեն-կալա) հետ»⁴⁹: Փայտակարանի գոնե մի հատվածը Փայտակարան քաղաքի հետ Երասխից հյուսիս տեսնելու սխալն ունի բավական հին պատմություն: Անդրադառնալով Ղեկնդի Պատմության մեջ պահպանված խազարական Թարմալ զորավարի դեպի Այսրկովկաս կատարած արշավանքի նկարագրությանը, որտեղ ասված է, թե «Ջալնու ժամանակաւ դարձեալ ամբոխ յուզէր ի կողմանցն հիւսիսոյ. քանզի մեռաւ արքայն խազրաց որում խաբանն կոչէին: Իբրև ետես մայր նորին, որոյ անուն էր Փարսբիթ՝ հրաման տայր զօրավարին որ Թարմալ կոչէր, զօր բազում գումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Եւ միաբանեալք ելանէին ընդ աշխարհն Հոնաց և ընդ պահակն Ճորայ ընդ երկիրն Մազքթաց, ասպատակէին յաշխարհն Փայտակարան, ամեցանէին ընդ գետն Երասխ յերկիրն Պարսից, աւերէին զԱրտաւէտ և դԳանձակն շահաստան և զգաւառն որ Ըթիբազուան կոչի, և զՍպատար ոմն Փերոզ և զՈմիդզ Փերոզ»⁵⁰, Հ. Հյուբշմանը ենթադրել է, որ Փայտակարանը գեթ մի մասով գտնվել է Երասխի հյուսիսակողմում, քանի որ Գանձակ շահաստանից հետո հիշված գավառները մտնում էին Փայտակարանի մեջ⁵¹: Թերեւս այդ է պատճառը, որ «Աշխարհացոյցի» «Փայտակարան յեղից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ» նախադասությունն ակադ. Ս. Երեմյանը թարգմանել է. «...Փայտակարանը, Ուտիքից արևելք, Երասխ գետի վրա»⁵², փորձելով «առ Երասխաւը» մեկնաբանել Երասխի աջ ու ձախ ափերին և Փայտակարանի մի մասը տեսնել Երասխից հյուսիս»⁵³: Սակայն սույն մեկնաբանությունն անգամ ընդունելու դեպքում (չնայած այն կարծես թե ուղղակիորեն հակասում է «Աշխարհացոյցի» «Ուտի առ մտից կայ Երասխայ» վկայությանը) Փայտակարան աշխարհի և ոչ մի հատված չի կարող տեղադրվել Կուրի և Երասխի միջագետքում՝ Ջավաթից արևմուտք ընկած հատվածում: Եթե հաշվի առնենք, որ մինչև Կուրին միախառնվելը Երասխի մի բազուկն առանձին հունով թափվել է անմիջապես Կասպից ծով, ապա խազարները կարող էին (և ստիպված էին) Փայտակարանով Պարսից աշխարհ գնալիս հատել ոչ միայն Կուրը, այլև Երասխը, սակայն ոչ թե Ջավաթից արևմուտք, այլ արևելք ընկած հատվածում: Երասխի՝ Կասպից ծով թափվելու մասին վկայում են ոչ միայն անտիկ հեղինակները, այլև «Աշխարհացոյցը», որտեղ Մեծ Հայքի աշխարհների նկարագրության մեջ

49 «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 178:

50 «Պատմութիւն Ղեկոնդ եւ այ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 101:

51 Հ. Հյուբշման, նշվ. աշխ., էջ 102:

52 Ս. Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 110:

53 «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 178:

Փայտակարանի մասին ասված է. «Մետասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան քաղաքով որ առ եզերեն Կասբից, ի մուտս Երասխայ»⁵⁴, Ա. Սուբրյանն այս նախադասությունը թարգմանել է՝ «Փայտակարան Կասբից ծովի եզերքը՝ Երասխ գետի արևմտակողմը»⁵⁵, որը, ինչպես ժամանակին ճիշտ ցույց է տվել Հ. Հյուբշմանը, սխալ է: Գերմանացի հայագետը միանգամայն տեղին նշել է, որ այստեղ խոսքը Երասխի ծով թափվելու, նրա գետաբերանի մասին է⁵⁶, Ակադ. Ս. Երեմյանն այս հատվածը ճիշտ է թարգմանել⁵⁷, սակայն տեղեկությունը վերագրել է ոչ թե Փայտակարան քաղաքին, այլ՝ աշխարհին: Հ. Հյուբշմանը հանճարեղորեն կռահել է, որ այս հատվածից ժամանակի ընթացքում դուրս է մնացել Փայտակարան բառը: Այն նախապես պետք է լիներ «մետասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան [Փայտակարան] քաղաքով, որ առ եզերեն Կասբից, ի մուտս Երասխայ»⁵⁸, սակայն արտագրությունների ժամանակ Փայտակարանի կրկնությունը պետք է համարվեր ավելորդ և չգրվելու: Ա. Սուբրյանը ոչ միայն չի նկատել այդ հանգամանքը, այլև թարգմանություն մեջ բաց է թողել քաղաք բառը, միանգամայն աղավաղելով բնագրի բովանդակությունը: Ավելին, բերված վկայության մեջ «...որ առ եզերեն Կասբից, ի մուտս Երասխայ» արտահայտությունը ոչ թե վերաբերում է Փայտակարան աշխարհին, այլ քաղաքին (գոնե քերականորեն հնարավոր չէ այլ կերպ հասկանալ այն): Նույնիսկ բովանդակության տեսակետից անդամ Փայտակարան աշխարհը Կասպից ծովի ափին ցույց տալուց հետո բնավ կարիք չէր զգացվի որոշակիացնելու այն Երասխի գետաբերանով: Մեր կարծիքով, «Աշխարհացոյցի» հեղինակը Փայտակարան աշխարհը տեղորոշել է Փայտակարան քաղաքի միջոցով, վերջինս տեղադրելով Կասպից ծովի ափին՝ Երասխի գետաբերանում: Եվ իրոք, այդ կիսաանապատային շրջանում մեծ քաղաքներ և ընդհանրապես բնակավայրեր կարող էին հանդես գալ միայն գետերի ափին, և Երասխի բազուկը Փայտակարանի սնուցող զարկերակն էր: Արդյո՞ք հենց այդ հանգամանքի հետ չի կապված Փայտակարանի հետագա ճակատագրի խնդիրը: Չէ որ որոշ ժամանակ անց Երասխն ամբողջությամբ սկսեց թափվել Կուրի մեջ, վերածվելով նրա վտակի, իսկ Երասխի վրա գտնվող քաղաքն էլ, շտառնալով նրա ջրերը, պետք է դադարեր գոյություն ունենալուց⁵⁹: Թե երբ կարող էր այդ կատարվել, չգիտենք, սակայն պարզ է, որ Երասխն աստիճանաբար դադարեց անմիջապես Կասպից ծով թափվելուց, որի հետևանքով էլ թերևս Փայտակարանի անջրացումն ու ան-

⁵⁴ «Աշխարհացոյց Մովսեսի երեսնացւոյ», էջ 29, տե՛ս նաև Կ. Ս. Սուբրյան, նշվ. աշխ., էջ 6 («Կասբից մինչև ի մուտս Երասխ գետոյ»):

⁵⁵ «Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée», texte armenien, traduit en Français par le P. Arsène Soukry Mékhitariste, Venise, Imprimerie Armenienne, 1881, p. 40. «...près d'elle Païdagaran au bord de la mer Caspienne, à l'ouest du fleuve d'Araxe»:

⁵⁶ Հ. Հյուբշման, նշվ. աշխ., էջ 102:

⁵⁷ «...տասնեկերորդ աշխարհ՝ Փայտակարան (համանուն) քաղաքով, գտնվում է Կասպից ծովի եզերքին, Երասխի գետաբերանին» (Ս. Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 106):

⁵⁸ Հ. Հյուբշման, նշվ. աշխ., էջ 101:

⁵⁹ Այդպիսի ճակատագիր է ունեցել Հայաստանի հինավուրց մայրաքաղաքներից մեկը՝ Արմավիրը: Երասխի հունը փոխվելուց հետո քաղաքը զրկվեց ջրից և հայոց արքունիքը ստիպված եղավ կառուցել նոր մայրաքաղաք: Ինչ վերաբերում է Արմավիրին, ապա այն դադարեց գոյություն ունենալուց և վերածվեց հողաբլրի:

հետացումը կատարվեց ժամանակի ընթացքում: Այդ նույն ժամանակներում, կալվատ արքայի իշխանության օրոք (488—531), Միլի տափաստանի կիսաանապատային շրջանում պարսից արքունիքը ստեղծեց մեկ այլ ռաղմասաղաքական հենակետ հանձին Բայլական քաղաքի⁶⁰, որի կենսականությունն ապահովվեց ներկայումս Գյավուր-արի կոչվող ջրանցքի կառուցումով, որը ջուր էր մատակարարում նորաստեղծ քաղաքին: Պատահական չէ, որ մոնղոլական ավերիչ արշավանքներից հետո, երբ վերջիններս ծանր հարված հասցրին ջրոռոգման ցանցին ու Գյավուր-արիի համալիրը դադարեց գործելուց, ջրից զրկված Բայլականն աստիճանաբար անշքացավ, որպես քաղաք դադարեց գոյություն ունենալուց և վերածվեց մի հսկայական հողաբլրի, որին տեղի քոչվորները տվին Օրեն-կալա կամ Օյրան-կալա անունը: Ամփոփելով վերոգրյալը, կարծում ենք, որ Փայտակարան քաղաքի տեղադրությունը, որ տարբեր ձևով է լուծվել ուսումնասիրողների կողմից և եղել է գիտական բանավեճերի հարց, խիստ որոշակի պահպանվել է «Աշխարհացոյցում»՝ հայ աշխարհագրական մտքի այդ փայլուն կոթողում:

Սակայն Փայտակարանի նման տեղադրությունը չի համապատասխանում «Մղնաշափքի» տեղեկություններին, որտեղ, ինչպես վերը տեսանք, Փայտակարանը հիշվում է Վարդանակերտ քաղաքից և Կասպից ծովից 60 մղոն հեռավորության վրա: Ինչպե՞ս եղավ, որ Կասպից ծովի ափին գտնվող քաղաքը հայտնվեց նրանից 60 մղոն հեռավորության վրա: Մեր կարծիքով, կա միայն մեկ բացատրություն: Ամենից առաջ, պետք է ընդունել, որ «Աշխարհացոյցի» վկայությունը շատ ավելի հին է, քան «Մղնաշափքինը» և այդ իրողության մեջ էլ գտնվում է հարցի բանալին: Կասպից ծովը, որ ունեցել է բազմաթիվ բարձրացումներ և իջեցումներ, մեր թվականության առաջին դարերին համաշխարհային օվկիանոսի մակարդակից ցածր էր շուրջ 22 մ, ի տարբերություն ներկայիս 28,5 մետրի: Այդ մակարդակը պահպանվել է թերևս մինչև V դ. և «Աշխարհացոյցի» հեղինակն արձանագրել է Փայտակարանի՝ Կասպից ծովի եզրերին, Նրասխի գետաբերանում գտնվելը⁶¹: Գիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ VI—XI դդ. Կասպից ծովի մակարդակը խիստ անկում է ապրում՝ գերազանցելով ներկա միջակայքը 4 մետրով⁶²: Իջեցման հե-

⁶⁰ Մինչ այդ Տրտու դեռի ափին պարսից Պերոզ արքայի (459—483) հրամանով կառուրվել էր Պարտավ կամ Պերոզպատ քաղաքը (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 52):

⁶¹ Այս և մի շարք այլ կովաններ խոսում են «Աշխարհացոյցի» V դ. հուշարձան լինելու օգտին, որին մտադիր ենք անգրադաճալ առանձին հոդվածով:

⁶² «Каспийское море» (БСЭ, т. II, М., 1973, с. 501). Մանրամասն տե՛ս «Колебания уровня Каспийского моря», М., 1956; К. К. Гюль, Т. Н. Лаппалайнен, В. А. Полушкин, Каспийское море, М., 1970. Գ. Ռազումովի և Մ. Խասինի գրքում բերված են փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ 1235 թ. Կասպից ծովի մակարդակը ներկայից ցածր էր 3 մետրով: Խոսքով I Անուշիրվանի օրոք Դարբանդում ամրություններ կառուցվեցին, որոնք ձգվում էին դեպի ծովը: Ներկայումս քարհանքերը, որտեղից քար էին տանում ջինարարության համար, ջրասույզ են եղել: Այժմ ջրի տակ է XI—XIII դդ. միջնադարյան բնակավայր Բայանդղվանը: XIII դ. սկսած ծովի ջրերը նորից սկսում են բարձրանալ և պարսից հեղինակ Նաշատիի հաղորդմամբ 1304 թ. ջրասույզ են անում Արեւսկոյն քաղաքը: 1400 թ. ջրի տակ է անցնում Բաբլի ամրությունների մի մասը: Բացի ծովի մակարդակի իջեցումներից և բարձրացումներից, տեղի է ունենում ծովի հատակի պարբերական իջեցում (Г. А. Разумов, М. Х. Хасян, Тонущие города, М., 1978, с. 46—53):

տեանքով ջրից աղատվում են հսկայական տարածություններ, որի հետևանքով Փայտակարանը դադարում է ծովափնյա քաղաք լինելուց:

Այժմ փորձենք լուսաբանել մի հարց, որը կարևոր է առևտրական ուղիների ուղղության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Բերենք «Մղոնաչափքի» այն երկու հատվածը, որտեղ հիշատակվում է Կասպից ծովը. «Ի Դունա ի Բերդկունս Կ. անտի ի Պարտաւ ՃԿ. անտի ի ծովն Կասպից՝ Ղ»: «Ի Նախ-ճեւանէ յԱրտեւատ Մ. անտի ի Վարդանակերտ Զ. անտի ի Փայտակարան Կ. անտի ի ծովն Կասպից Կ.»⁶³, Յուլյց տալով Պարտավից և Փայտակարանից մինչև Կասպից ծովը համապատասխանաբար 90 և 60 (կամ 50) մղոն, «Մղոնաչափքի» հեղինակը, անշուշտ, նկատի ունի ոչ թե պարզապես Կասպից ծովը, այլ որոշակի կետ կամ բնակավայր նրա ափին, այլապես «դեպի Կասպից ծով» արտահայտությունը խիստ անորոշ և անիմաստ կդառնար: Ելնելով փաստաթղթի տրամաբանությունից, բնավ վերջնական լուծում առաջարկելու հավակնություն չունենալով, մենք հակված ենք կարծելու, որ թե՛ մեկ և թե՛ երկրորդ դեպքում «Մղոնաչափքի» հեղինակը նկատի է ունեցել միևնույն աշխարհագրական կետը: Հեղինակի համար այդպիսի բնակավայր կարող էր ծառայել որևէ նավահանգիստ, որը գտնվեր առևտրական ուղիների վրա: Կարծում ենք, որ տվյալ դեպքում «Մղոնաչափքի» հեղինակը նկատի է ունեցել Բաքու նավահանգիստը: Փորձենք հիմնավորել մեր տեսակետը:

Ինչպես ցույց են տալիս երկրաբանական և այլ բնույթի ուսումնասիրությունները, մ. թ. առաջին դարերում Կասպից ծովի մակարդակը համաշխարհային օվկիանոսից ցածր էր 22 մետրով: Եթե հաշվի առնենք այս հանգամանքը և որոշենք Կասպից ծովի հնարավոր ափագիծը այդ դարերում, ապա Փայտակարանը պետք է գտնվեր ներկայիս Սալիան քաղաքից դեպի արևմուտք, այժմ չորացած Մահուզճալա լճի մերձակայքում⁶⁴, ուր պահպանվել են Երասխի դելտայի հետքերը⁶⁵: Այստեղից մինչև Բաքու ճանապարհը Պարտավ—Բաքու ճանապարհին հարաբերում է ինչպես 2-ը 3-ին: Այլ խոսքով, ստացվում է «Մղոնաչափքում» հիշյալ ճանապարհների երկարությունների հարաբերությունը՝ 90:60 (3:2):

Թե որքանով են ճիշտ մեր եզրակացությունները, կարող են ցույց տալ հնագիտական հետազոտությունները: Կարծում ենք, որ շուրջ 1300 տարի անց հնարավոր կլինի նշված վայրում հայտնաբերել Մեծ Հայքի թագավորության արքունի քաղաք և Սասանյան Պարսկաստանի ռազմաքաղաքական հենակետ Փայտակարանի ավերակները⁶⁶, որը հնարավորություն կտա լուսաբանելու հայագիտության և Այսրկովկասի պատմության մի շարք կնճառահարցեր:

⁶³ «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 355:

⁶⁴ «Карта Кавказа», масштаб 1:600000, Минск, 1954.

⁶⁵ «Геоморфологическая карта (Азерб. ССР)» («Атлас Азерб. ССР», Баку—Москва, 1963, карта 34—35).

⁶⁶ Փայտակարանը որպես քաղաք դադարեց գոյություն ունենալուց հավանաբար VII դ. վերջից: Չնայած նրա անունը երբեմն հիշատակվում է ուշ շրջանի հեղինակների կողմից, սակայն ծամանակի ընթացքում նրա տեղն ու դիրքը մոռացվում են: Արգեն Զ. Դրասխանակերտցու մոտ սխալմամբ Փայտակարան է անվանվում Տփղիսը («Յուլ հանու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցու Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 170, 187, 195), եթե Զ. Դրասխանակերտցու մոտ հիշյալ նույնացումը կարելի է եզրակացնել, ապա Վարդանի

ГОРОД ПАЙТАКАРАН И ЕГО ЛОКАЛИЗАЦИЯ

БАБКЕН АРУТЮНЯН

Резюме

В арменистике и кавказоведении до сих пор нет единой точки зрения о локализации Пайтакарана — царского города Великой Армении, упоминаемого в источниках в связи с событиями III—VII вв. Крупный немецкий арменист Г. Юбшман отождествлял Пайтакаран с городом Байлаканом, несмотря на то, что последний был основан лишь в годы царствования сасанидского царя Кавада I (488—531). Впоследствии эту локализацию, далеко не обоснованную данными первоисточников, поддержали Н. Адонц, Я. Манандян, Е. Пахомов, С. Еремян, С. Петросян и другие исследователи.

Согласно же Г. Алишану и М. Бархударяну, город Пайтакаран находился вблизи нынешнего города Сальяны, где сохранились руины древнего города: по С. Джалалюну — на месте города Ленкорань; по А. Иессену — на месте села Тазакенд Ждановского района Азерб.ССР; Т. Акопян локализует его в районе устьев Куры и Аракса (Ерасха). Б. Улубабян, основываясь на данных «Ашхарнацуйц»-а (Армянской географии, приписываемой Анании Ширакаци), исключает всякую локализацию Пайтакарана к северу от реки Аракс, в междуречье Куры и Аракса.

Основываясь на данных первоисточников, прежде всего «Ашхарнацуйц»-а и «Мхоначапк»-а (Армянской итинерарии VII века), а также на материалах археологических раскопок города Байлакана (Оренкалы), Пайтакаран следует локализовать к западу от нынешнего города Сальяны, в районе засохшего озера Махмудчала, где сохранились следы старой дельты реки Аракс. По данным «Ашхарнацуйц»-а в V в. город Пайтакаран находился на берегу Каспийского моря, в устье восточного рукава реки Аракс. В данный период, согласно исследователям, уровень Каспийского моря был ниже уровня Мирового океана на 22 м, и береговая линия моря проходила западнее нынешней.

В VII в. регрессия Каспийского моря, начавшаяся еще в VI в., освобождает от морских вод огромные территории, вследствие чего, по данным «Мхоначапк»-а, город Пайтакаран оказывается в 60 милях от морского берега. По всей вероятности, начиная с конца VI в., восточный рукав реки Аракс, впадающий непосредственно в Каспийское море, постепенно мелеет, а в конце VII или начале VIII в. засыхает. Аракс меняет русло и превращается в приток реки Куры. Находившийся в полупустынной Муганской степи город Пайтакаран лишается водной артерии, постепенно переживает упадок и вымирает.

«Աշխարհացոյց» պարզորոշ ասված է. «Փայտակարան Տիրխն է» («Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակութիւն Հայկ. Գէրպէրեանի համեմատութեամբ 24 ձեռագրի և տպագրի, Բարիզ, 1960, էջ 36): Դրանից հետո որպէս կանոն Փայտակարան անունը օգտագործվում է Տիրխնի համար (անհ. օրինակ՝ 2. Մանանդյան և 2. Ահաթյան, Հայոց երբ վկաները (1155—1843), Վաղարշապատ, 1903, էջ 413—414):